

Александар АТАНАСОВСКИ

ПИЈАНЕЦ ПОД ВЛАСТА НА ФЕУДАЛНИОТ ГОСПОДАР ЈОВАН ОЛИВЕР (1343-1355)

Јован Оливер спаѓа во редот на највидните феудалци во Македонија во периодот на српското владеење. За неговата личност и териториите што ги владеел досега пишувале повеќе истражувачи¹. Овде ќе се задржиме само накусо на неговата кариера и неговото владеење во областа Пијанец.

Јован Оливер својата кариера ја започнал во соседните области на запад од Пијанец – Злетово и Овче Поле². Тој бил еден од оние феудалци што Душан ги привлекол на своја страна по пат на роднински врски. Ј. Оливер се оженил за вдовицата на С. Дечански, Ана-Марија. Како роднина на Душан, Ј. Оливер станал еден од неговите најсилни властелини.

Кариерата на Ј. Оливер може да се следи од 1336 до 1355 год. За неговата личност се зачувани современи податоци, пред сè во грамотите што ги издал на црквата Св. Димитриј во Кочани 1336/7 година³ манастирот во Ласново⁴, како и во ктиторскиот натпис во истиот манастир⁵. Името на Ј. Оливер е забележано и во житието на Св. Гаврил Лесновски⁶, како и во еден пролог од 1342 година⁷. Од современите наративни извори за Ј. Оливер известуваат Јован Кантакузин⁸ и Никифор Грегора⁹.

¹ К. Николајевиќ, Србски Комнени. Гласник друштва србске словесности. XIII Београд 1861; С. Симиќ, Лесновски манастир Св. Оца Гаврила задужбина српског деспота Ј. Оливера. Београд 1912; Ј. Радониќ, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани-Марији. Глас СКА ХСIV Београд 1914; Љ. Бошковиќ, Белешке са путовања. Старинар 7, Београд 1932; Ј. Радониќ, Наши деспоти током векова. Глас САН 219, Београд 1956; Љ. Стричевиќ, Једна хипотеза о титуларном имену српских деспота XIV века. Старинар VII- VIII (1956/57), Београд 1958; Б. Ферјанчиќ, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд 1960; Г. Томовиќ, Повеља манастира Леснова. ИЧ. књ. XXIV Београд 1977; Т. Томоски, Штип во периодот од XII- XIV век. – Зборник Штип низ вековите. I. Штип 1986 и др.

² Византијски извори за историју народа Југославије. VI, Београд 1986, 380-383.

³ С. Новаковиќ, Законски споменици. 662; К. Николајевиќ, Србски комнени. 296.

⁴ Г. Томовиќ, Повеља манастира Леснова. 94.

⁵ К. Николајевиќ, Србски Комнени. 293.

⁶ Ђ. Иванова, Български старини из Македонија. Софија 1970, 399.

⁷ Љ. Стојановиќ, Стари српски натписи и записи. I. 20 и 31, запис бр. 71, 72, 74, 75, 72, 102; С. Симиќ, Лесновски манастир. 11.

⁸ Византијски извори. VI, 353, бел. 170; 380; 385.

⁹ Исто, 232, 233.

Врз база на расположивите извори може да се заклучи дека Ј. Оливер добро напредувал во својата кариера, почнувајќи од начелник т.е. командант на копнената војска, стасал до титулата деспот со која се јавува на залезот од кариерата. Почетокот на кариерата и издигнувањето на Ј. Оливер се врзува за преговорите на Андроник III и Душан (1334 и 1336 година)¹⁰.

Повелбата од 7 декември 1336/7 година издадена на црквата Св. Димитриј во Кочани, Ј. Оливер ја потпишал како „велики слуга све српске земље и поморске“¹¹. Ова е единствена властелинска повелба која е пишувана според владетелски формулар и со крстови на почетокот на текстот и пред потписот. Оливер со тоа го манифестира своето учество во врховната власт, па тоа може да се смета како знак на неговиот релативен суверенитет, што им припаѓал на „краишниците“, заповедниците на пограничните области (кои одговарале на краишките грофови-маркгрофови во Германија, а на маркизите во Франција) со поширока политичка иницијатива во однос на одбраната на границата.¹²

Во натписот од манастирот Лесново (1341 г.) се споменува „велики војвода Ј. Оливер со сопругата Ана-Марија и синот Крајко“¹³. Како „велики војвода“ се наведува и во ктиторскиот натпис од Лесново¹⁴ и во еден минеј од 1342 година пишуван во деновите на крал Стефан, а по заповед на „велики војвода Ј. Оливер“¹⁵. На монограмот во кубето на припратата на црквата на манастирот Лесново, Ј. Оливер е наведен како „севастократор“ заедно со сопругата Ана-Марија¹⁶. Со титулата деспот Ј. Оливер првпат се споменува во Повелбата на цар Душан на манастирот Лесново¹⁷, каде што стои: „и подари деспот царства ми...“¹⁸

¹⁰ Исто, 350-53 и бел. 170.

¹¹ Ст. Новаковиќ, Законски споменици.663, Велики Слуга Оливерь српскииye земли и поморскѣ; Ј. Славева – В. Мошин, Српски грамоти од Душаново време. Прилеп 1989. 148.

¹² Ј. Славева – В. Мошин, Српски грамоти. 147.

¹³ Љ. Стојановиќ, Стари српски записи. I. 30, запис бр. 71.

¹⁴ К. Николајевиќ, Србски Комнени, 293; Стари српски записи и натписи. Приредил М. Павиќ, Београд 1986. 58.

¹⁵ К. Николајевиќ, Србски Комнени. 296 – Велики војвода оливер повелъ а Станиславъ писа; Љ. Стојановиќ, Стари српски записи. I. 31 бр. 73-75; Г. Томовиќ, Повелъа манастира Лесново. 84; Истата, Морфологија Ѓириличних натписа. 56-57.

¹⁶ Ђ. Бошковиќ, Белешке са путовања. 88 бел. 11; Г. Томовиќ, Повелъа...88; С. Габелиќ, Нови податак о севастократорској титули Ј. Оливера и времену сликања Лесновског наоса. Зограф 11, Београд 1980, 54-62.

¹⁷ Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Стефана. Гласник СУД. Х. Београд 1870, 287-296; С. Новаковиќ, Законски споменици. 676-681; Г. Томовиќ, Повелъа...86-88 бел. 8.

¹⁸ Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Стефана. 293; Спореди и А. Атанасовски, Кон прашањето околу местоположбата на имотите на Злетовската епархија...39. За деспотската титула на Ј. Оливер види поопширно: Љ. Стојановиќ, Стари српски записи и натписи. I. 31, бр. 73-75; Ђ. Стричевиќ, Једна хипотеза о титуларном имену...119; Ј. Радониќ, Наши деспоти током векова. 12; Истиот, Јован Оливер. 90; С. Новаковиќ, Византијски чиновни. 239; Б. Ферјанчиќ, Севастократори и кесари у српском царству. Зборник Филозофског факултета XI/1. Београд 1968; Истиот, Деспоти у Византији. 164.

Освен Ј. Оливер и жена му Ана-Марија во изворите се споменуваат и неговите деца: Даница, Крајко, Дамјан, Видослав, Дабижив, Гусин и Оливер.¹⁹

Во поглед на местоположбата на имотите на Ј. Оливер во науката се искажани различни гледишта.²⁰ Во 1341 година Ј. Оливер го држел крајот околу Кочани²¹, а 1342 година на таа област го придодал и Овче Поле. Според Ј. Павловиќ во времето на Душан во „Малешевото управувал неговиот војвода Јован Оливер“²². Во расправата за поседите на Ј. Оливер треба да се земе во предвид и претпоставката дека областа помеѓу Струма и Вардар имала посебен статус во средновековната српска држава. Според Ѓ. Стричевиќ „таа била еден вид деспотат, територија која е давана на управа на деспоти“.²³ Дека Оливер ги држел „териториите во средниот тек на Брегалница со Злетово, Мородвизд и Пијанец“ се изјаснил и Т. Томоски.²⁴ За тоа дека Ј. Оливер имал имоти во Пијанец сведочи и грамотата на Душан од 1347 година²⁵ за формирање на Злетовската епископија, во која се наведува дека Ј. Оливер приложил имоти: „и поради деспот царства ми (Ј. Оливер – б.м.) выше светаго Илиџ дола и другъй стлъпъ...“²⁶. Овие имоти се наоѓале во атарот на с. Илиово кое го добило името по црквата Св. Илија. Селото се наоѓало во месноста „Селиште“ до Брегалница, каде што има траги од разурнатата црква и стари гробови²⁷. Илиев Дол е долот што слегува од Голак, поминува меѓу селата Бигла, Турија и Илиово и се влева во Брегалница точно до местото „Селиште“. Денес тој дол се вика Туришница, според истоименото село од кое што извира.²⁸ Овие имоти Ј. Оливер по сè изгледа ги добил по смртта на Хреља, поранешен владетел на Пијанец.

¹⁹ К. Николајевиќ, Српски Коменни. 294 – Помѣни Господи Благољстиви ктитори наши въ царствѣ си: Оливера дѣспота и подружѣе Марію ич Цѣда их Дъницу, Краика, Дамјана, Видослава, Дабижива, Грусина, Оливера.

²⁰ Љ. Стојановиќ, Стари српски записи. I. 30, бр. 71; За имотите на Ј. Оливер спореди: К. Јиречек, Историја Срба. I. 262; II. 25; Ј. Радониќ, О деспоту Јовану Оливеру, 89, 91; М. Диниќ, Реља Охмићевиќ, 99; Г. Томовиќ, Повеља манастира Леснова. 84, 94; Р. Грујиќ, Који је српски деспот умро као велико схимник Јован Каливит? Гласник СНД 11, Београд 1932, 233-237; Историја народа Југославије. I. Београд 1953. 411; М. Рајчиќ, Основно језгро државе Дејановића. ИЧ 4, Београд 1953, 239; Т. Томоски, Овче Поле во средниот век. Годишен зборник на Филозофскиот факултет. 4 (30), Скопје 1978, 254.

²¹ Г. Томовиќ, Повеља манастира Леснова. 96.

²² Ј. Павловиќ, Малешевото и Малешевци. Београд 1929. 409.

²³ Ѓ. Стричевиќ, Једна хипотеза, 124.

²⁴ Т. Томоски, Распаѓање на Душановото царство и создавање на независни држави и поседи во Македонија. Историја Македонија. I. Београд 1970, 179.

²⁵ Грамотата е објавена од: Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Стефана. ГСУД. X. Београд 1870, 287-296; Т. Флорискиј, Памятник законодателной дѣятелности Душана царя Сербовъ и Грековъ. Киевъ 1888, 80-82-Г. Томовиќ, Повеља. 86-88; С. Новаковиќ, Законски споменици. 676-681.

²⁶ Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Стефана. 293.

²⁷ За с. Илиово види: О. Иванова, Месните имиња по областа по сливот на Брегалница. Скопје 1982. 7 и 71; Турски документи. VI/1 Скопје 1983, 278.

²⁸ Турија доаѓа од Тур-див бик, кој што живеел во овие предели во антиката, спореди: А. Атанасовски, Кон прашањето околу местоположбата на имотите. 43.

Јован Оливер бил доста богат крупен феудалец. Тоа може да се заклучи и од вестите на Ј. Кантакузен за средбата во 1342 год. кога го прифатил со придружбата (2000 војници) и ги одвел во својот двор, каде ги гостел три дена.²⁹ Ј. Кантакузин наведува и тоа дека Душан имал 24 највлијателни велможи, меѓу кои бил Ј. Оливер најмоќен велможа.³⁰ За богатството на Ј. Оливер сведочи и সিдањето на Лесновскиот манастир,³¹ кој што го подарил со многу имоти, лозја, воденици, цркви и сл.³² Во врска со тоа во еден натпис се вели: „великий војвода Ѡливеръ създа ис темелиѣа и съвршивь и пописа и всакыми добротами цкрасивы, съсуды златыми и сребрными, покова великые иконы сребромъ и златомъ такоже Йест льпо домъ божию оукрашати, подавь села и метохиѣ о пашишта и ливаде и планине“.³³

За да се изгради еден манастир и снабди со секакви садови, со икони оковани во сребро и злато, навистина требало да се има големо богатство. Токму тоа го имал Оливер, за што сведочи и приведениот натпис.

Извор на богатството биле рудниците Злетово-Саса, што се наоѓале на територијата на неговиот имот, а во кои работеле прочуените средновековни рудари Саси. Покрај тоа, Ј. Оливер собирал приходи и од потчинетото македонско население кое му доставувало: „соќе, перперак, пис, димнина, приплата, поклон царски, десеток од жито и вино, како и „всакого десетка живаго“ (овци, свињи, пчели), тревнина, наметок-свински и овчи, приселица, псар и герекар и позоб“.³⁴ За овие даноци податоци содржи Душановата грамота за имотите на Лесновскиот манастир од 1347 година, со која се ослободуваат зависните луѓе на Епархијата од сите овие даноци. Тоа пак значи дека другите зависни луѓе што живееле надвор од епархиските имоти сите тие даноци биле должни да ги доставуваат. Исти податоци за тоа среќаваме и во грамотата на Ј. Оливер за црквата Св. Димитриј во Кочани³⁵ каде што стои одлука за слободно населување на земјата што ѝ припаѓа на споменатата црква според „законот црковен“, со имунитетни права да бидат ослободени од сите „работъ господства ми“, и од сите „поданоци“ кралеви и Оливерови- „и да имъ не узима никии поданькъ ни кралевь ни мои“³⁶. Посебно се истакнува ослободувањето од „позоб, душегубие (вражда) и од сите работи-орание, копание и понос“.³⁷

²⁹ Византијски извори. VI. 384.

³⁰ Исто, 398, бел. 122.

³¹ Види поопширно: К. Николајевиќ, Србски Комнени. 293 „Създа се сѣн свѣтлын н частны храмъ великаго войводе вышнихъ сѣхъ архистратига Михаѣла създа се и съврши се въ дни Стефана краля съ трудомъ и поданиѣмъ раба божиѣа Ѡана великаго воеводе Ѡливера и подружия его раба божию Анноу Мару и възлюбленнаго емъ сына Краика...“; С. Симиќ, Лесновски манастир.; Злетовската област (географско-историски осврт). Скопје 1974, 221, 629-635 и таму нав. литература.

³² Ст. Новаковиќ, Законски споменици, 675; Г. Томовиќ, Повелѣа манастира... 25.

³³ К. Николајевиќ, Србски Комнени. 296.

³⁴ Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Душана. 294.

³⁵ За грамотата види: Григоровиќ, Очеркъ путешествия по Европейской Турци. изд. 2. Москва 1877. 46; К. Николајевиќ, Србски Комнени. 297; Ст. Новаковиќ, Законски споменици. 662-663.

³⁶ К. Николајевиќ, Србски Комнени. 297.

³⁷ Исто, 297: ни копания, ни оранія, ни поноса...

Самата одредба во грамотата укажува на тоа дека сите посочени даноци и обврски зависното население било должно да ги доставува на владетелот. Токму затоа Ј. Оливер, за да ги заштити „црковните луѓе“ внел таква одредба во грамотата.

Според Ј. Павловиќ, Ј. Оливер имал црква и во Пијанец, во с. Град која што ја опишува вака: „на градската црква, околу западните и северните врати има многу украси, какви нигде повеќе не сум видел во таа околија. Околу надворешните врати има разнобоен делкан камен, на кој има релефно изработена лоза со ѕвездасти цветови. Над вратата и од страна до нив има икони и други украси (релефно изработени елени и разни човечки икони во вид на кукли). Кај западната врата, од десната страна е изработен Св. Ѓорѓи на коњ, каде убива змија. На тој камен има натпис кој што не може да се прочита. Над Св. Ѓорѓи, на друг камен (кој е втиснат) релефно многу убаво е изработен двоглав бел орел”³⁸, се мисли дека ова е Оливерова задужбина.

Ј. Оливер бил ктитор и на манастирот Св. Јован Претеча во Охрид.³⁹

Ј. Оливер имал свои властелини, за кои станува збор и во неговите грамоти за црквата Св. Димитриј во Кочани и за Лесновскиот манастир.⁴⁰ Во имунитетните одредби се забранува мешање „во областа” за сите „владајци” кралски и Оливерови „...и да нема области никии владалец господина ми краља ни мои...”⁴¹, со посебно посочување на севастот, кнезот, прахторот и останатите потчинети власти: „ни севаст ни кнезь, ни прахторь, ни псарь ни ини кто иже подь властию”.⁴²

За потчинет властелин на Ј. Оливер во Пијанец станува збор и во грамотата на Душан за Злетовската епархија од 1347 година во која подарува имоти во Пијанец, меѓу кои се наоѓа „столп погоре кој што Ѓурен го држал со влажина”.⁴³

Од овие податоци може да се заклучи, дека Ј. Оливер навистина бил моќен и богат феудалец, со богати имоти и високи приходи. Сето тоа му овозможило постепено да се осамостојува од централната власт и да владее самостојно. Тоа се гледа и од одредбите во Душановата грамота за формирање на Злетовската епископија, каде стои дека без согласност на Ј. Оливер не можел да се поставува епископ.⁴⁴ Оваа одредба се темели на ктиторското право на Ј. Оливер. Тој како ктитор на манастирот имал право да се меша во поставувањето на епископ. Тоа дури било предмет на расправа и на Соборот

³⁸ Ј. Павловиќ, Малешево и Малешевци. 409; Овие податоци Павловиќ ги запишал 1925 г. Денес постои црква Св. Ѓорѓи во с. Град изградена на темелите на старата црква која што во 1925 год. била во урнатини.

³⁹ Ц. Грозданов, Охридското ѕидно сликарство од XIV век. Охрид 1980. 62.

⁴⁰ К. Николајевиќ, Србски Комнени. 297.

⁴¹ Исто, 297.

⁴² Исто, 297.

⁴³ Архимандрит Леонид, Хрисовуља цара Душана. 293. „И другыи стльпъ по выше кои е Ѓурен дръжалъ оуз вложиноу”.

⁴⁴ Архимандрит Леонид, Хрисовуља... 295.

во Скопје, кога била донесена грамотата. Соборот во договор со патријархот, архиепископот, митрополитите и епископите одлучиле да не се поставува епископ без договор и без согласност на ктиторот.⁴⁵

Во истата повелба се наоѓа уште една одредба што зборува за сè понагласената самостојност на Ј. Оливер, од што се плашел и самиот цар Душан, па морал да ја даде оваа одредба: „Ако се случи деспот Оливер да се огреши кон моето царство и престолот српски, или по него чедата негови тие сами да се казнаг“.⁴⁶ Најверојатно Душан ја имал предвид постапката на Хреља – претходниот владетел на овие простори, па такво нешто очекувал и од Ј. Оливер. Тоа пак нè наведува на заклучок дека овие двајца владетели биле едноплеменици т.е. од потчинетото македонско население кое се стремело кон независност.

Плашливоста на Стефан Душан подоцна се остварила. По неговата смрт Оливер владеел независно и бил самостоен господар на Овче Поле и околните области во кои биле познатите градови: Велес, Штип и Кратово.⁴⁷

До кога Ј. Оливер владеел како независен деспот не се знае точно, но од 1355 год. понатаму тој не се споменува, што значи дека умрел набргу по цар Душан. Неговата област била приклучена кон државата на Дејановите наследници.⁴⁸

Во текот на своето владеење Ј. Оливер издавал повелби, ковал свои монети, имал свои вазали (властелички). Од негово време се зачувале три вида сребрени монети со двоглав орел на едната страна, како симбол на деспотската власт, а на другата страна натпис „цар Душан“ или „цар Урош“. Најмладата серија е без таа формула, што се зема како пример за осамостојувањето на Ј. Оливер.⁴⁹

Фактот дека Ј. Оливер ковал свои монети, имал право да издава повелби, да подарува имоти и сл. зборува за неговата голема самостојност уште во времето кога бил жив Стефан Душан. Од друга страна тоа ги отсликува приликите во внатрешното уредување на српската држава, кои особено се изразиле по смртта на Душан, кога феудалците од родот на Ј. Оливер, располагајќи со многу права се чувствувале како вистински господари на својата земја и одбивале да се потчинуваат на централната власт.

⁴⁵ Исто, 295: „Си жевидъвъ светое царство ми вселюбимаго властелина деспота ѿ ливера великое побольние ѿ храмъ светаго архангела и зговорисмо се съ патрюархомъ и съ митрополити и съ епископи и съ всѣмъ соборомъ. Ъко да се не постави епискоъ безъ зговора и безъ хотъ ниа ктиторова“.

⁴⁶ Исто, „И светое царство ми незнаменуоуетъ аште и поне некои слоушит се деспотоу ѿ ливеру, и сьгръшитъ коимъ либо дьломъломъ царствоу ми и стлолоу српскомоу или по нѣсм, ѿеда его такожде сьгръшетъ царствоми да се они сами педепсоуютъ по изволению светаго царства ми“.

⁴⁷ Ј. Радониќ, О деспоту Јовану Оливеру. 94.

⁴⁸ М. Рајичиќ, Основно језгро државе Дејановића. 239;

⁴⁹ За монетите на Ј. Оливер види: S. Ljubić, *Opis jugoslovenskih novaca*. Zagreb 1875. 175; Н. А. Мушмовъ, *Античните монети на Балканския Полуостровъ и монетитъ на българските царе*. 501-502. табл. LXVIII, бр. 10-12.

Брегалничкиот дел на Пијанец останал под власта на Оливер до крајот на неговото владеење. Имотите што ги подарил на Лесновскиот манастир останале ненарушени сè до 1381 год., кога Константин Дејанов ги подарил заедно со манастирот на Хиландар.⁵⁰ Тоа зборува дека црковните имоти не биле одземени, туку биле почитувани даровните одредби на Јован Оливер.

Aleksandar ATANASOVSKI

PIJANEC SOUS LA DOMINATION DU SOUVERAIN FEODAL JOVAN OLIVER (1343-1355)

(Résumé)

Jovan Oliver est l'un des plus connus et des plus influents seigneurs féodaux de la Macédoine de la période sous le gouvernement serbe. Il a obtenu cela grâce à son ingéniosité et à ses liaisons familiales avec Dušan. En plus des autres territoires J. Oliver, a gouverné aussi avec Pijanec de la région de Bregalnica, ce dont témoignent les données de la „Lettre” de Dušan concernant le monastère à Lesnovo de 1347 où à côté du reste il est écrit que J. Oliver a gratifié des biens à Pijanec. Ces biens ont été libérés des taxes et des „travaux pour l'état”. Oliver a gouverné Pijanec jusqu'à 1355, la fin de sa carrière politique. Les dernières années il a gouverné indépendamment. Les monnaies de cet époque sur lesquelles il n'y a pas une mention du „tsar Dušan” ou du „tsar Uroš” sont des preuves de cela. Les biens dont il gratifié le monastère à Lesnovo, l'an 1381 Konstantin Dejanov les avait offerts au monastere Hilander.

⁵⁰ Ст. Новаковиќ, Законски споменици. 453-455.